

УДК 152.3:340.64

Медведев Володимир Степанович – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ;
Левенець Олена Анатоліївна – кандидат психологічних наук, професор кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ

ОСОБИСТІТЬ ЯК КАТЕГОРІЯ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Розглянуто категорію особистості як ключову в юридичній психології. Проаналізовано її змістове наповнення, визначено особливості застосування цього поняття в юридико-психологічній літературі. Досліджено роль особистості у специфічних видах діяльності, урегульованих правом.

Ключові слова: категорія особистості; особистість правопорушника; особистість злочинця; особистість засудженого; особистість жертви злочину; особистість працівника органів внутрішніх справ.

Дослідження особистості належить до фундаментальних теоретико-прикладних проблем, а власне категорія особистості є ключовою в юридичній психології. Зазначена наукова галузь розробляє проблему особистості на теоретичному та практично-прикладному рівнях, наділяючи цей феномен відповідним юридико-психологічним змістом. Водночас науковці враховують і використовують у трансформованому вигляді напрацювання в цій сфері, що вже існують у загальній, соціальній та генетичній психології.

У психологічній науці донині не сформовано єдиної загальновизнаної теорії особистості, відсутня також загальна концепція щодо її визначення. Поширеними є різні, іноді протилежні, підходи до розкриття її структури та змісту. Усе це спричиняє певні труднощі для психологів, правознавців, юристів, які займаються практичною діяльністю.

Аналіз наукових даних, наявних у працях знаних психологів, свідчить про необхідність визначення особистості як складної системи, у якій диференційовано та інтегровано різноманітні психічні якості. Вони формуються в індивіда під впливом соціальних факторів упродовж тривалого часу в умовах здійснення власної діяльності та спілкування з іншими людьми.

У кримінологічній літературі значну увагу приділено такому важливому питанню, як вивчення особистості злочинця. Над цією проблемою працювало чимало провідних учених. Зокрема, загальновідомими з цієї тематики є праці С. М. Абельцева, Ю. М. Антоняна, Ю. Д. Блувштейна, П. С. Дагеля, А. І. Долгової, К. Є. Ігошева, В. М. Кудрявцева, Н. С. Лейкіної, Г. М. Мінковського, О. Б. Сахарова та багатьох інших. Не залишили поза увагою це спірне питання й українські науковці: М. Ю. Валуйська, В. В. Голіна, І. М. Даньшин, О. М. Джу́жа, А. П. Закалюк, А. Ф. Зелінський, О. Г. Кальман, О. М. Костенко, І. К. Туркевич та ін. Однак донині дослідники не виробили єдиного підходу щодо визначення терміна «особистість злочинця».

Вітчизняні фахівці в галузі юридичної психології організаційно-діяльнісну концепцію особистості працівника органів внутрішніх справ суттєво розвинули та вдосконалили. Лише протягом останнього десятиріччя було проведено низку фундаментальних досліджень професійного становлення та розвитку особистості правоохоронця, його адаптивності, надійності, компетентності, стресостійкості (Д. О. Александров, В. О. Криволапчук, О. І. Кудерміна, Т. М. Малкова, О. В. Тімченко, О. М. Цільмак та ін.).

Проблему дослідження особистості жертви злочину також активно розробляли вітчизняні юристи та психологи (О. М. Джу́жа, Є. М. Мойсеєв, В. Є. Христенко та ін.).

Накопичений дослідницький матеріал, що передбачає різні наукові підходи, потребує узагальнення та систематизації. З огляду на це, метою статті є розгляд категорії особистості з позиції юридичної психології, здійснення аналізу його змістового наповнення, визначення особливостей застосування цього поняття в юридико-психологічній літературі. Висвітлення загальних особливостей категорії «особистість» надасть можливість з'ясувати сутність правової соціалізації особистості, юридико-психологічну специфіку її формування.

Особистість як метакатегорію сучасної психології активно досліджують у межах різних психологічних наук. У контексті проблематики юридичної психології теорію особистості доцільно вивчати крізь призму трьох основних напрямів: біогенетичного, соціогенетичного та персоногенетичного.

Біогенетичний напрям передбачає розв'язання проблеми розвитку людини як індивіда, який має певні антропогенетичні властивості: задатки, темперамент, біологічний вік, стать, фізичну конституцію, нейродинамічні властивості тощо. Такі властивості минають певні етапи дозрівання відповідно до реалізації філогенетичної програми людини в онтогенезі. Основою дозрівання індивіда становлять пристосувальні процеси, що є предметом вивчення вікової, диференційної психології, сексології, нейропсихології, психоендокринології тощо.

У межах соціогенетичного напрямку увагу зосереджено на проблемі соціалізації людини, засвоєнні та виконанні нею різноманітних соціальних ролей, набутті соціальних установок і ціннісних орієнтацій, формуванні національно-етнічного менталітету. Зазначена проблематика є предметом дослідження в соціології, етнопсихології, історії психології, соціальної психології, девіантології.

Персогенетичний напрям досліджує проблеми активності, свідомості, самосвідомості й творчості особистості, формування людського Я, боротьби мотивів, виховання індивідуального характеру та здібностей, самореалізації й особистісного вибору, пошуку сенсу життя. Зазначену проблематику вивчають фахівці в галузі загальної, аналітичної, гуманістичної психології, психології індивідуальних відмінностей та ін.

Нескладно помітити, що юридична психологія має власні інтереси та відповідну проблематику щодо кожного з напрямів.

Досліджуючи категорію «особистість» у контексті права, доцільно орієнтуватися на генетичну концепцію особистості С. Д. Максименка, яка може слугувати загальним теоретичним підґрунтям та «дороговказом» під час дослідження різних теоретичних і практично-прикладних аспектів феномена особистості. На думку С. Д. Максименка, ці психічні явища людини не існують насправді, відокремлено та розрізнено. Разом вони утворюють унікальний та неповторний «візерунок» – психологічну цілісність. Така цілісність, нерозривна єдність

психіки людини, власне, і становить особистість. Особистість – це людина з розвиненими функціональними новоутвореннями, яка має свій унікальний і неповторний внутрішній світ, здатна до саморозвитку, самовизначення, саморегуляції в діяльності й поведінці.

Психіка – вищий рівень розвитку буття, наділений рефлексією, а отже здатний відображати буття й самого себе, утілюватись у ньому й ставати дійсним способом існування людини. І навпаки: життя людини у світі є дійсним способом існування вищої психіки. Особистість – це людина з притаманними їй своєрідними розумовими, емоційними, вольовими та фізичними якостями, що матеріалізуються в продуктах її діяльності. Приналежність особистості до певного суспільства, включеність у певну систему суспільних відносин визначають її психологічну й соціальну сутність.

На нашу думку, особистість – соціальна істота, суб'єкт пізнання, активний учасник суспільного розвитку. Важливими ознаками особистості є наявність у неї свідомості, місце, що належить їй у суспільстві, її роль у ньому, діяльність на користь суспільства. Основним об'єктом вивчення в юридичній психології є саме особистість за специфічними, урегульованими правом формами поведінки. У її межах вивчають особистість професіонала за конкретними видами юридичної практики (слідчого, прокурора, адвоката, судді) з притаманними їм функціями. Крім цього, вивчають особистість правопорушника, злочинця з властивими їм мотивацією та деформованою правосвідомістю, а також особу потерпілого й свідка.

Одним зі стратегічних напрямів теоретико-прикладного розроблення категорії «особистість» у юридичній психології є її вивчення в контексті правопорушення. Аналіз зарубіжної та вітчизняної психологічної і криміналістичної літератури свідчить, що питанню вивчення особистості злочинця приділено значну увагу.

Загальним підґрунтям психолого-юридичного вивчення особистості як суб'єкта правопорушення є спільне з правознавством уявлення про людську істоту як *homo sapiens* (людину розумну) та *homo publicus* (представника суспільства). Наявність розуму та свідомості як визначальної складової, а також виконання людиною певних соціальних ролей дає змогу

розглядати людину як особистість, а в кримінальному контексті – як суб'єкта кримінального правопорушення, передусім злочину та злочинної діяльності.

Для юридичної психології, зокрема кримінальної, суб'єкт злочину – це завжди особистість. У межах загального поняття «особистість правопорушника» різні галузі правознавства оперують більш конкретними поняттями. Так, зокрема, кримінологія оперує категорією «злочинець», кримінальне право – «особа як суб'єкт злочину», кримінальний процес – «винний», кримінально-виконавче право – «засуджений». Своєрідність психолого-юридичного підходу полягає в тому, що в ньому поєднується розроблення підходу деяких загальних питань, не пов'язаних із конкретним правовим статусом особистості, та вивчення окремих різновидів особистості правопорушника (неповнолітній, особистість жіночої статі, винний, засуджений та ін.).

У психолого-юридичній площині правопорушення виглядає як акт деструктивного самоствердження соціального визнання та домінування особистості. Його вчиняють індивідуально або в складі групи у вигляді мотивованого, загалом усвідомлюваного та вольового вчинку (дії) у його зовні активному чи пасивному прояві. Такий учинок є вибіркоким за способом досягнення передбачуваної мети.

Категорію «особистість засудженого» як конкретизований варіант поняття «особистість правопорушника» розробляє пенітенціарна психологія.

Засудженим є особа, яка у визначеному законом порядку відбуває кримінальне покарання у вигляді позбавлення волі в спеціальних установах. Правовий статус засудженого передбачає певні обмеження фізичного, майнового та соціального характеру, а також можливість застосування дисциплінарних санкцій. У сукупності це суттєво впливає на психіку, особистість і поведінку засудженого.

До конкретних психологічних характеристик особистості засудженого, що є суттєвими під час відбування покарання, належать:

акцентуації та аномалії (порядок і умови відбування покарання сприяють їх актуалізації та суттєвому загостренню);
пізнавальні, емоційні та вольові психічні стани (тривожність, апатія, безсилля, очікування, депресія, страх);

кримінальний і тюремний досвід (знання законів, традицій, жаргону, участь в азартних іграх «на інтерес» тощо);
статева поведінка.

Жінкам-засудженим, порівняно з чоловіками, меншою мірою притаманні асоціальні установки та злочинні переконання. Багатьом ув'язненим жінкам властива демонстративність, зниження контролю за своєю поведінкою, а демонстративність виконує захисні функції та слугує меті самоствердження. Характерною є нав'язлива потреба в самостверженні, а також стійкість емоційних психотравмувальних переживань, висока імпульсивність.

Визначальним є зв'язок між особою, яка вчинила злочин (злочинцем), та потерпілим унаслідок злочину (жертвою). Такий зв'язок найбільш чітко відображено в насильницьких, корисливо-насильницьких та окремих видах корисливих (шахрайство, обман або зловживання довірою тощо) злочинів. Під час кримінально-психологічного аналізу жертви увагу звертають на індивідуально-психологічні риси особистості, що слугують криміногенним підґрунтям злочину, усвідомлюваність особистістю власної провокаційної поведінки, специфічне ставлення жертви до злочинця (наприклад, співчуття, допомога в ситуаціях із заручником, викрадення), намагання особи приписати собі статус жертви, психологічну реабілітацію й підтримку жертви та деякі інші. Згідно з дослідженнями вітчизняних юристів і психологів (О. М. Джужа, Є. М. Мойсеев, В. С. Христенко та ін.), віктимологія є складовою, напрямом кримінології та досліджує жертву злочину. Фігура жертви злочину незмінно привертала до себе увагу саме з позицій її «внеску» в протиправне діяння. Адже життя незаперечно доводить, що в низці випадків діяння злочинця залежать не лише від його особистих або антигромадських прагнень, а й від особистісних якостей і поведінки власне жертви злочину. Дослідження відносин у механізмі злочинної діяльності сприяє ретроспективному процесу пізнання умов та обставин формування й розвитку події злочину. Умови й обставини події злочину відображають особистісне ставлення суб'єктів взаємодії один до одного, до предмета, об'єкта, результату, наслідків, виявляючи їх рольову участь у механізмі злочинної діяльності. Тобто особистісне ставлення відображає індивідуальну постановку завдання, визначає домінують у виборі засобів і способів розв'язання завдань, умов і

обставин міжособистісної взаємодії, розкриваючи роль обвинуваченого в ситуації кримінальної взаємодії. Причиново-наслідкова зумовленість механізму «злочинець – жертва» сприяє встановленню мотиву злочину, пізнанню вибору жертви в кожному конкретному випадку, розкриваючи характер зв'язку між ними, роль потерпілого й обвинуваченого в кримінальній ситуації взаємодії.

Криміналістичне вивчення особистості свідка є завданням більш вузьким. Тут передбачено виявлення відомостей, які будуть використані для налагодження психологічного контакту, а також тих, що характеризують свідка як особу, яка сприймає та передає інформацію. При цьому визначають і оцінюють можливості органів чуття, розумові здібності, пам'ять, рівень розвитку мовлення, вік, стать, кругозір, життєвий досвід, професію. До того ж виявляють такі властивості, на основі яких можна прогнозувати поведінку свідка в специфічних умовах допиту (психологічна готовність давати свідчення, усвідомлення свого громадянського обов'язку), можливу установку щодо надання неправдивих свідчень та її мотиви. Зазвичай вивчення особистості свідка здійснюється під час бесіди, що передусе допиту, а також власне допиту. Метод бесіди доповнюється спостереженням за поведінкою допитуваного. За потреби може бути призначено судово-психологічну експертизу, що дає змогу виявити здатність свідка правильно сприймати й відтворювати інформацію. Вивчення особистості інших учасників процесу розслідування вузько специфічне за цілями та повністю залежить від їх процесуальної ролі.

Завершальним напрямом теоретико-прикладного розроблення категорії «особистість» у юридичній психології є її вивчення в контексті правоохоронної діяльності.

Психологія особистості правоохоронця має певну структуру та є ієрархічною. Будь-яка система – не хаотичний набір елементів, а внутрішньо організовані та структуровані групи, що перебувають у певному підпорядкуванні. У внутрішньому світі особистості правоохоронця можна виділити три основні сфери: спрямованості, операціональності та модуляційності.

Сфера спрямованості містить всі спонукальні інтенції особистості – її погляди, переконання, ідеали, потреби, цілі,

життєві плани, мотиви тощо. Цій сфері належить системоутворювальна, пріоритетна роль у психології особистості.

Операціональна сфера містить психологічні елементи, що є способами та засобами досягнення цілей, визначених сферою спрямованості. Особистість – не лише те, *що* вона робить, а й те, *як* робить. У цій сфері є дві групи своєрідних компонентів: морально-ділові та професійно-ділові.

Модуляційна сфера не визначає ні цілей, ні мотивів, ні способів дій, проте чинить динамічний вплив на інші сфери особистості та їх прояви. Це полягає в різній силі, швидкості, узгодженості, емоційному забарвленні інших психологічних властивостей, зокрема тих, що належать до сфер спрямованості й операціональності. В ієрархії модуляційна сфера є нижчою та обслуговує інші.

Діяльність працівника правоохоронних органів та умови, у яких вона відбувається, постають потужними рушійними силами безперервного розвитку кожного. Однак їх дії є неоднозначними та суттєво залежать від позиції особистості, її намірів, зусиль, активності.

Особистість правоохоронця – продукт не тільки минулого, а й актуального сьогодення і навіть майбутнього. Тому, регулюючи актуальне сьогодення та передбачуване майбутнє, удосконалюючи соціально-психологічні, організаційні й матеріальні умови, орієнтуючи працівника на перспективи успішного самоствердження та саморозвитку, створюються сприятливі умови для професійного й особистісного росту.

Професійно-психологічний профіль особистості правоохоронця (на прикладі працівників ОВС) містить такі характеристики: нормативність поведінки, групову конформність, емоційну стійкість, відкритість до взаємодії, практичність, довірчість, високий самоконтроль, прямолінійність, жорсткість, сміливість і впевненість у собі. У структурі інтелекту домінують здібності до запам'ятовування та відтворення інформації, абстрагування, комбінаторного й просторового мислення, а також здатність виявляти закономірності, прогнозувати. Професійна адаптивність визначається високою нервово-психічною стійкістю, моральною нормативністю та комунікативністю. Вихідним елементом професійної спрямованості особистості правоохоронця є

мотивація, тобто сукупність мотивів, якими керується особистість під час вибору правоохоронної професії та в подальшій діяльності. Спеціальною професійно важливою якістю правоохоронця є психологічна стійкість. На відміну від інших якостей, що належать до певного структурного компонента особистості, стійкість є складною інтегральною якістю, яка виявляється внаслідок взаємодії окремих якостей і компонентів особистості.

Психологічна стійкість правоохоронця має два основні різновиди: стресостійкість і стійкість до професійної деформації. Стресостійкість забезпечує ефективність оперативно-службової діяльності в психологічно ускладнених, напружених та екстремальних умовах. Негативні психологічні чинники передбачають неочікувані, ризиковані, небезпечні для життя та здоров'я працівника ситуації. Стійкість до професійної деформації пов'язана з тим, що тривале виконання оперативно-службової діяльності разом із позитивними може призводити й до окремих негативних наслідків – професійних захворювань і психічних травм, деструктивних станів, конфліктів, деформації. У межах соціуму професійна деформація є незапланованим, небажаним наслідком професійного формування й розвитку особистості. З позиції особистості вона є своєрідною психологічною даниною, яку вона сплачує за надмірно вузьку професійну спеціалізацію, завищений рівень прагнень, необмежені потреби в постійній професійній діяльності.

Отже, у статті розглянуто аспекти застосування категорії особистості в межах юридичної психології: особистість правопорушника, особистість злочинця, особистість засудженого, особистість жертви злочину, особистість свідка й особистість працівника органів внутрішніх справ. У подальшому дослідження категорії «особистість» доцільно розглянути через систему правових відносин у суспільстві. Більшість психологів, які мають достатній досвід роботи в цій галузі, усвідомлюють необхідність переходу від розроблення приватних, хоча й важливих питань у галузі психології особистості, до створення більш ґрунтовних теоретичних узагальнень.